

Inge Mager

Paul Gerhardt (1607–1676) — I.

Paul Gerhardt mind a mai napig a német evangélikus énekeskönyv (*Evangelisches Gesangbuch* — EG) legjelentősebb énekköltői közé tartozik. Énekeiből több mint egy tucat klasszikusnak számít. A Gerhardt nevével összekapcsolódott 139 költeményből német nyelvterületen kereken harminc van még használatban. Az EG törzsanyaga ezekből huszonhatot tartalmaz.¹ Még a katolikus *Gotteslob* is közli a protestáns költő négy énekét.

A „Geh aus, mein Herz” — Sämtliche deutsche Lieder” (edition chrismon, Verlag Faber & Faber, Leipzig, 2006, Hrsg. Reinhard Mawick) című könyv előszavának —megemlékező előadások céljára—bővített változata. Több, magyarra le nem fordított énekből való idézetet kihagytunk.

Míg Gerhardt hatása mind a mai napig az egész világra kisugárzik, életének színtere igencsak behatárolt. Nem mozdult ki a két szomszédos választófejedelemség, Szászország és Brandenburg területéről. Néhány, egymáshoz meglehetősen közel fekvő településen élte le életét. Ezek a városok: Gräfenhainichen, Grimma, Wittenberg, Berlin, Mittenwalde és Lübben.

1607–1627: gyermekkor és iskola (Gräfenhainichen és Grimma)

Paul Gerhardt a Wittenberg és Bitterfeld között félúton fekvő kis mezővároskában, Gräfenhainichenben látta meg a napvilágot 1607. március 12-én, a polgármester gyermekeként. A települést a svédek 1637-ben teljesen elpusztították, így ma Gerhardt szülőházának csak a helye van meg. A szülők korán meghaltak, négy árvať hagyva maguk után. Gerhardt csak 14 éves volt ekkor.

Éppen ebben az időben tört ki a harmincéves háború, amely hosszú időre szomorú kísérezetét szolgáltatott Gerhardt további életéhez. Mindamellett a családi vagyon egyelőre elég volt a grimmai hercegi iskolában folytatott tanulmányokra: 1622 és 1627 között e hely volt a szülők nélkül maradt növendék új otthona. Ezt az elitképzést folytató, kolostori kinézetű iskolát Móric választófejedelem alapította 1550-ben. Gerhardt nemcsak latin nyelvi és irodalmi tudását tökéletesítette itt, hanem a vallási alapismereteket is elsajátította.

Egyetemi tanulmányok Wittenbergben (1628–1642/43)

1628-ban a 21 éves Paul Gerhardt elhagyta a hercegi iskolát, és a wittenbergi egyetemen teológiát kezdett hallgatni. A stúdium egész életére szigorú lutheránussá formálta hitvallását és lelkiismerétét. Az ifjú Gerhardtnak szinte teljesen a fejében voltak a lutheri hitvallási iratok éppúgy, mint Leonhardt Hutter 1610-ben, külön a szász hercegi iskola számára tankönyvként összeállított latin

¹ Az *Evangelikus Énekeskönyvben* (EÉ — Budapest 1982.) 21 Gerhardt-ének található (a Ford.).

kompendiumának *locusai*. Nem tudjuk, hogy rákövetkező teológiai tanulmányaival elhunyt apja végakarátát teljesítette-e, vagy anyja családja hagyományait folytatta — nagyapja szuperintendens volt Eilenburgban.

Az általános akadémia szokásoknak megfelelően a beiratkozás után Gerhardt először a wittenbergi bölcsészeti alapozó fakultás bevezető előadásait hallgatta. A latin és a görög grammatika elmélyítése mellett — a *trivium* során, a retorikán belül— a költészet is szerepelt a tanulmányokban. Mint Grimmában, itt is latin versírásról volt szó, de a wittenbergi retorikaprofesszor, August Buchner emellett síkra szállt a német nyelvű költészetért is. Ehhez ösztönzést kapott Martin Opitz 1624-ben megjelent úttörő költészettani könyvéből — „Von der deutschen Poeterey” —, és igazolta a benne kifejtett elvet: a vers ne az addig szokásos puszta szótagszámolásra, hanem a hangsúlyos és hangsúlytalan szótagok váltakozására épüljön, éspedig úgy, hogy a szó-, ill. a vershangsúly egybeessék. Ezzel hozzájárult ahhoz, hogy jól hangzó verseket lehessen írni, és a felnémet nyelv irodalmi magasságokba emelkedhessen. Gerhardt hamar elsajátította ezt az új német verstant, és sok későbbi vallásos költeményében —nyelvi leleménnyel s tartalmi mélységgel összekapcsolva— tovább is fejlesztette.

Nem ismert, hogy Gerhardt miért nem magiszteri fokozattal fejezte be alapozó tanulmányait. Talán kevés volt benne a tudományos becsvágy? Vagy minél hamarabb a teológiának, ennek az egyre gyakorlatiasabbá váló tudománynak akarta szentelni magát? Mindamellett az örök diák 1642 áprilisa végén egy nyolcsoros latin költeményben tolmácsolja csodálatát barátja, *Jakob Wehrenberg* magiszterre válása alkalmából. Mikor „szívébe az öröm virágait” kívánta, költészetének már ebben a legkorábbi keltezhető bizonyítékában felbukkan vallásos lírájának egyik alaptémája.

Mintegy négy szemeszter elteltével Gerhardt elkezdhette a magasabb szintű teológiai tanulmányokat. Úgy tűnik, itt kiváltképp Paul Röber professzor mélyítette bibliai ismereteit, és ösztönözte a homiletika terén. 1640-től kezdve a szász hercegi Biblia is szárnyakat adott költészetének a maga prédikációs példáival és párhuzamos hivatkozásaival. Gerhardt Wittenbergben vagy talán már korábban érintkezésbe került Johann Arndt (1555–1621) misztikus színezetű, igaz kereszténységet sürgető teológiájával és kegyességével. Később Arndt 1612-es „Paradiesgärtlein” című gyűjteményének hat imádsága mintául szolgált Gerhardt énekeihez.

Paul Gerhardt — az „örök diák”?

Nincs adatunk arra, hogy Gerhardt meddig tanult, és mikor kezdte el házitánítóskodását a vezető wittenbergi városi lelkész, M. August Fleischhauer házában. De mivel a gräfenhainicheni örökség aligha volt elég tizenöt évnyi tanulás finanszírozására, foltehető, hogy Gerhardt már tanulmányai utolsó éveiben fizetett munkát keresett. Talán az elkövetkező időben itt születtek első német versei. Mindenesetre az 1643 szeptemberében írott, jókívánságokat kifejező költemény a megözvegyült M. Joachim Fromm, a berlini Szent Miklós-temp-

lom főesperese és Sabina Berthold, a berlini főtörvényszéki ügyvéd, Andreas Berthold leánya esküvőjére nem csak Gerhardt wittenbergi tartózkodásának végét jelzi, hanem Berlinbe, a Berthold család házába való távoztát is.

Az első berlini évek (1642/43–1651)

Biztonsággal nem deríthető ki, hogy a még mindig „SS. Theol. Studiosus”-nak nevezett Gerhardt ebben az időben mivel is foglalkozott. Talán a Berthold-unokákat tanította, vagy a főtörvényszéki ügyvéd titkára volt.

A már említett esküvői költeményben tisztán alkalmi líráról van szó. Lehetőséges, hogy ez volt egyáltalán az első ösztönzés az írásra. A 18 versszakból álló menyegzői éneket betölti a frissen egybekelt pár nagy bizodalma abban, hogy útkon Isten vezet őkét. Mivel a mennyben kötött házasság isteni adomány, akár egy kert, az isteni pártfogó gondoskodásától függ, amely a rossz idő után derűset hoz, s ezzel jutalmazza a jámborságot (Frömmigkeit), istengyermekséget és fegyelmet. Áldáskívánásának megerősítéséül Gerhardt természetesen a pár nevével (Fromm) is játszik. A későbbi költeményekkel való tartalmi hasonlóságok végeláthatatlanok. A költő annak idején még nem sejtette, hogy tizenkét év múlva ő maga is beházasodik a Berthold családba, és az itt megénekelt menyasszony élete utolsó éveit osztja meg vele Lübbenben.

Ismeretség Johann Crüger kántorral

Úgy tűnik, hogy a még állás nélküli teológus Berlinben buzgón tudakozódott és mindenféle kapcsolatokat épített ki. Először is megismerkedett a Miklóstemplom kántorával, Johann Crügerrel (1598–1662), aki éppen saját énekeskönyve, a „Praxis Pietatis Melica” második kiadását készítette elő. A még ismeretlen Gerhardt valószínűleg megengedte, hogy Crüger betekintsen feltételezhetően szerény költői termésébe. Mindenesetre 18 Gerhardt-ének Crüger dallamalkalmazásával már az énekeskönyv 1647-es második kiadásában megjelent, köztük a még ma is énekelt „Ein Lämmlein geht und trägt die Schuld” [A Bárány hordja csendesesen, EÉ 370], „O Welt, sieh hier dein Leben”, „Auf auf, mein Herz, mit Freuden”, „Wach auf, mein Herz, und singe” [Ébredj fel, szívem, vigadj, EÉ 97], „Nun danket all und bringet Ehr” [Mind adjon hálát Istennek, EÉ 54] és „Nun ruhen alle Wälder” [Már nyugosznak a völgyek, EÉ 112]. Gerhardt tehát időközben felhagyott az alkalmi költeményekkel, és vallásos énekeket kezdett írni, amelyek mind magánáhitaton, mind az egyházi ünnepekhez rendelve istentiszteleten elhangozhattak. Crüger és Gerhardt berlini egymásratalálása a német egyházi ének történetének csillagórái közé tartozik. Énekeskönyvének 1661-ben megjelent 10. kiadásáig Crüger összesen 95 Gerhardt-éneket publikált. Azzal, hogy már ismert dallamokat rendelt hozzájuk, vagy saját, gyülekezetszerű dallamaival látta el a verseket, gondoskodott arról, hogy azok gyorsan a templomi gyakorlat részévé váljanak. Ilyen módon a szerzőt hamarosan mindenki énekelte.

Az első igazi lelkészi állás: Mittenwalde (1651–1657)

Ezek után nem lehet csodálkozni azon, hogy 1651 őszén a Miklós-templom esperese, M. Petrus Vehr és a berlini Vallásügyi Minisztérium, illetve a berlini Konzisztórium Gerhardtot ajánlotta a mittenwaldei Móric-templom nemrég megüresedett esperesi állására. A Vallásügyi Minisztérium a mittenwaldei magisztrátusnak írt levelében már „SS. Theol. Candidatus”-nak nevezi Gerhardtot, és olyan személyiségként jellemzi, „akinek ismert a szorgalma, műveltsége és képzettsége, jólelkű, tiszta tanítást képvisel, becsületes, békeszerető, feddhetetlen életet él”, és „Istentől kapott tehetsége révén megérdemelten közkedvelt az egyházban”. Úgy tűnik, ez nemcsak énekeire, hanem a Miklós-templomban végzett gyakornoki kiegészítő lelkészi szolgálatára is vonatkozik. A mittenwaldei sikeres próbaprédikáció után Gerhardtot 1651. november 18-án ordinálták a berlini Miklós-templomban. Ez alkalommal nyomatékosan elkötelezte magát a lutheri hitvallási iratok, így a Formula concordiae iránt.

Házasság Anna Mariával és korai gyász

Noha a javadalom nem volt különösebben magas, mégis elégnek mutatkozott egy családnak. Ezért a 48 éves agglegény 1655 februárjában el merete venni feleségül a régóta ismert Anna Maria Bertholdot (1622–1668). Petrus Vehr eskette a párt Berlinben. Első kislányuk, Maria Elisabeth 1656. május 19-én a nagyszülői házban jött a világra, és néhány nappal később a Miklós-templomban keresztelték, de már 1657 január közepén meghalt Mittenwaldéban. Egy, a szülők által adományozott, a mai napig a Móric-templomban függő emléktábla tanúskodik az elsőszülöttük elvesztése fölötti fájdalomról. 1664-ig a Gerhardt családba négy további gyermek érkezett, de csak az 1662. augusztus 15-én született Paul Friedrich érte meg a felnőttkort és élte túl a szüleit (1716-ban halt meg). Bár abban az időben a csecsemőhalandóság nagyon magas volt, egy újszülött elvesztése a hozzátartozókat mindig igen keményen érintette. Erről Gerhardt olyan költeményei tanúskodnak, amelyeket másoknak írt ilyen szomorú alkalmából: az egyik apát a túlvilágon lévő halott fia örömezenete vigasztalja meg; máskor a gyászoló apa monológjában arra a belátásra jut, hogy Isten inkább formálhat jogot a halott fiúra, és a földi életnél sokkal jobbat tud neki kínálni. Ezért reménykedik abban, hogy az időlegesen előrement fiúval a Paradicsomban újra találkozik. A földöntúli távlat ellenére Gerhardt a panaszt és a gyászt is érvényesülni hagyja.

Visszatérés Berlinbe (Szt. Miklós)

1657. május végén Gerhardtot visszahívták —korabeli megnevezéssel— diakónusnak az általa jól ismert berlini Szt. Miklós-templomba. M. Georg Lilius esperessel és Elias Sigismund Reinhardt archidiakónussal szolgált együtt. Johann Crüger még 1662-ig ellátta a kántori szolgálatot, és továbbra is gondoskodott Gerhardt énekköltészete közreadásáról.

A főváros nemcsak kellemes dolgokat hozott, hanem egyre inkább sötétbe borította Gerhardt életét. Amióta 1613-ban a brandenburgi választófejedelem, János Zsigmond református hitre tért át, követői arra törekedtek, hogy a tartomány kálvinista kisebbségét erősítsék, és a lutheránus többséggel szembeni feszültségeket megszüntessék. Különösen Frigyes Vilmos, a „Nagy Választófejedelem” (1640–1688) próbálkozott azzal, hogy háborútól sújtott, elnéptelenedett tartományát nagyvonalú, bevándorlásra ösztönző rendelkezésekkel segítse ki a gazdasági nehézségekből. Ezzel toleráns egyházpolitika járt együtt, amely lehetővé tette a nem-lutheránusok betelepülését és társadalmi egyenlőségét, és célul tűzte ki a keresztény felekezetek békés egymás mellett élését.

Új ordinációs rend

Ezért a fejedelmi egyházvezető 1656-ban egy, az összes lelkészjelöltre érvényes új szentelési rendet bocsátott ki, melyből kimaradt a Formula concordiae-ra letett eskü, melyre tudvalevően jellemző volt a reformátusok elleni kijelentések nagy száma. Ezenkívül amennyire lehetett, támogatta a református pályázókat az egyházi és közigazgatási állások betöltésekor. Ez az evangélikus táborban —közelebről a berlini Miklós-templom lelkészei között— tiltakozást és ellenállást váltott ki. Paul Gerhardtot ilyen körülmények között soha nem ordinálták volna, és soha nem kapta volna meg ezt az állást. Az 1659 óta hivatalban lévő kompromisszumképtelen udvari lelkész és egyháztanácsos, Bartholomäus Stosch regnálása alatt romlott a légkör a lutheránusok és reformátusok között mindkét székvárosban: Berlinben és az akkor még önálló Kölnben is.

Összeütközés a „Nagy Választófejedelem”-mel

Ebben a helyzetben érte 1661-ben a Nagy Választófejedelmet a hesseni tartománygróf, VI. Vilmos javaslata, hogy tűzzön ki egy tanácskozást a két protestáns felekezet képviselői között a kasseli hitvita mintájára, ahol marburgi református és rintelni lutheránus professzorok lényegi tanbeli konszenzus alapján békés testvéri egyezsége jutottak. A jelzés megérkezett Berlinbe, annál is inkább, mert mögötte a helmstedti teológus, Georg Calixt (1586–1656) irénikussága (felekezetek közti megegyezési törekvése) állt, aki már 1645-ben mint brandenburgi követ részt vett a zátonyra futott thorni hitvitán.

A Választófejedelem még mindig élénken emlékezett arra, mikor annak idején a königsbergi és danzigi lutheránusok Abraham Calov vezetésével megtagadták a vitát. E harcos hitvalló 1650 óta Wittenbergből agitált az ő toleráns egyházpolitikája ellen. De a nemkívánatos beleavatkozásnál jobban nyugtalanította a Wittenberggel szoros kapcsolatban álló berlini lutheránusok ellenzéki sége. Ha a berliniekkel sikerül megszerettetnie az ő reformátusbarát irányzatát, az a többi ágostai hitvallást követő számára is mintául szolgálhatna.

Ezért Frigyes Vilmos 1662. június 2-án kibocsátotta első toleranciarendelét, amelyben a Formula concordiae mint hitvallási alap ismételt mellőzésével

fordult a reformáció mindkét egyházához: biztosítsák az egymással való egyetértést, és mondjanak le a szószéki vitáról. Mikor tudomására jutott a wittenbergi teológiai fakultás kritikus szakvéleménye a kasseli hitelvezésről és a brandenburgi reformátusok pártolásáról, haladéktalanul megtiltotta alattvalóinak, hogy filozófiai és teológiai tanulmányokat végezzenek abban a városban, ahonnan a reformáció elindult. Ezzel egyidőben meghívta a berlini és a kölni lutheránus lelkészeket, hogy „barátián beszélgessenek arról”, van-e olyasmi a reformátusok hitében, amely az üdvösségüket kockára tenné.

A kölniekkel szemben a berlini lelkészek, mindenekelőtt Paul Gerhardt, fenntartással fogadták a meghívást. Félték, hogy a református hitvallás tartalmának jóváhagyására s így valláskeveredésre kényszerítik őket. Tisztes vitát kértek, melyben csak Istennek és saját lelkiismeretüknek kell megfelelniük.

Küzdelem a szószéki szabadságért

1662. szeptember 1-én a választófejedelmi kastély könyvtárának termeiben megkezdődött a berlini hitvita első ülése, ahol mindkét székváros lutheránus lelkészei Stosch udvari lelkésszel és két tovább református képviselővel, lutheránus és református megbízottakkal kísérve, a tanításban való megegyezés lehetőségéről vitatkoztak. A lutheránusok vezérszónoka először *Lilius* esperes, később *Reinhardt* archidiakónus volt. A schwerini református báró *Otto* elnökölt. 1663. május 29-ig összesen tizenhét, részben titkos ülést tartottak. A két tábor számos tézissort és állásfoglalást cserélt ki egymás között és tárgyalt meg. De mivel kezdettől fogva minden azzal a végeredménnyel fenyegetett, hogy kikényszerítsék a lutheránusokból a református tanítások támogatását, a reformátusok viszont a predestináció, a kettős természet tana, a keresztség és az úrvacsora kérdésében nem voltak hajlandók engedni, nem jött létre valódi, a közös igazság keresését szolgáló beszélgetés, hanem mindkét oldal ragaszkodott a maga igazához.

Paul Gerhardt szerepe a konfliktusban

Bár Paul Gerhardt nem játszott vezető szerepet a tárgyalásokon, az iratokban több tőle származó szöveg fennmaradt, amelyek azt mutatják, hogy megdöbbenően megalkuvás nélküli álláspontot képviselt a négy fő vitás dogmatikai kérdésben. Míg a kettős predestináció elfogadása szerinte a Bibliában található, mindenki üdvözülésére vonatkozó isteni felajánlásba ütközik s ezzel a reformátusok váradalmát az üdvösségre utólagosan kérdésessé teszi, ma különösen megbotránkoztatónak érzett megállapítása, miszerint a reformátusokat nem nevezhetjük „keresztény felebarátainknak”, azzal áll kapcsolatban, hogy ők tagadják Krisztus valóságos testi jelenlétét az úrvacsorában s Krisztus testének és vérének a száj általi vételét. Emellett Gerhardt szemében a keresztény lét — a keresztségből kiindulva — magában foglalja a hamisítatlan, üdvözítő hitvallást és az Isten igéjére hallgató lelkiismeretet egyaránt. A reformátusoknál

mindkettőt hiányolta. Ezért következetes gondolkodásra és nem kirekesztésre utal, ha Gerhardt azt állítja, a református hitet vallók ki vannak zárva az üdvösségből, nem keresztények és nem testvéreink. Neki minden más szinkretizmus, hamis békére törekvő kompromisszum lett volna.

A felekezeti vita Gerhardt énekeiben

Ha a lutheránusok és reformátusok közti vitatott tanításokra vonatkozó bizonyítékokat keressük Gerhardt énekeiben, szerény eredményre jutunk. Egyetlen úrvacsorai énekében („Ach Herr, du willst uns alle”) természetesen hangsúlyozza az Isten mindenkire vonatkozó kegyelmét éppúgy, mint Krisztus valószínűs jelenlétét, testének és vérének a szájban történő vételével együtt. Karácsonyi, jászol melletti meditációjában („Ich steh an deiner Krippen hier” — „Ím, jászlad mellett térdelek”) megemlékezik a születés előtti kiválasztottságról: „Te megszületél énnekem, / még akkor nem is éltem, / kiválasztottál engemet, / és földre jöttél értem”. (ÉÉ 161,2; ford. Túrmezei Erzsébet) Keresztelői énekében leszögezi: a hívő szülők gyermekének is szüksége van e szentség üdvözítő voltára az eredendő bűn miatt. Végül „O Haupt voll Blut und Wunden” kezdetű passiósi énekében —Arnulf von Löwen reformáció előtti mintájának megfelelően— Jézus Krisztus szenvedéséről és haláláról, s mind istenségről, mind pedig emberségről tanúskodik. De egyik példa sincs kihegyezve a vitára. Ahogy Gerhardt énekei nem tolakodóan, többnyire csak a tanultaknak felismerhető módon a Bibliából, az ortodox dogmatikából vagy az irodalmi hagyományból táplálkoznak, úgy a teológiai vita is szinte észrevétlenül szövődik beléjük. Micsoda különbség Nikolaus Selnecker harcos katekizmusénekeihez vagy Cornelius Becker Lobwasser-ellenes zsoltáraihoz képest! De hogy Gerhardt éppenséggel vitázni is tudott, a spiritualista Valentin Weigel elleni világos szavai mutatják.

Gerhardt énekköltőként teljesen megfelelt a Választófejedelem kívánságának, hogy „a valódi kereszténységet és a tiszta, vitathatatlanul istenes és jámbor életet” prédikálja „a hallgatók szívébe”. Mint a hitvita résztvevője a lelkiismereti szabadság és a hitvallásnak megfelelő függetlenség miatt ellenzéki szerepbe szorítva látta magát, s hozzájárult a tanácskozás meghiúsulásához.

A vita kiéleződése 1664-től

A felbosszantott választófejedelem válasza jó egy évvel később, 1664. szeptember 16-án a második toleranciarendelet volt, amelyben konkretizálta a szószéki vita tilalmát, és kiegészítette a keresztelés menetét azzal, hogy a szülőknek választási lehetőséget biztosít: ördögnek ellentmondással együtt vagy anélkül akarják a szertartást. Tekintettel arra, hogy a szószékről szidták egymást, mindkét protestáns felekezet képviselőinek lelkére kötötték, hogy ne használjanak egymásra megvető megjegyzéseket, és ne vonjanak le képtelen következtetéseket a másik hitbéli meggyőződéséből. Ennek a keresztény felekezeti béke ér-

dekében kibocsátott rendeletnek a betartásán minden egyházi és társadalmi felelősnek „keményen, rendíthetetlenül” őrködnie kell, ha valaki nem tartja be a rendeletet, azt kivétel nélkül szigorúan büntetni kell.

Ismét a berlini lutheránusok voltak azok, akik lelkiismereti meggyőződésből, valamint a birodalomban élő többi hittestvérüktől való elszigetelődés feletti félelemből írásbeli tiltakozást nyújtottak be a választófejedelemnél. Egyidejűleg külső szakértőt is kértek. Mihelyt a választófejedelem tudomást szerzett erről a felsőbbségét megkérdőjelező lépésről, elrendelte, hogy a berliniek az idegen szakvélemények eredetijét adják le a konzisztóriumnak, Lilius és Reinhardt szóvivők pedig írásban kötelezzék magukat a toleranciarendelet betartására. Mindketten vonakodtak, és rövid úton felmentették őket hivatalukból. A többi berlini opponens, közöttük Paul Gerhardt, 1665. április 28-án határozatlan idejű gondolkodási időt kaptak.

Aláírási kényszer: a fejedelmi kötelezvény

A külső szakértők bevonása fölötti bosszúság további intézkedésre ösztönözte a fejedelmet: a választófejedelemség összes lelkésze aláírásával kellett kötelezze magát az 1614-es, 1662-es és 1664-es egyházi toleranciarendeletek megtartására. A többség engedelmeskedett, tekintettel állására és családjára. Ami nem sikerült az uralkodónak a vallási vita segítségével, azt elérte az elbocsátással és kitasítással való fenyegetéssel. 1666 január elején még az előzőleg leváltott Lilius is késznek mutatkozott arra, hogy engedelmisségét tanúsítsa, és újra hivatalba léphetett a berlini Miklós-templomban. Nem lehetett kivétel. Mindekelőtt Paul Gerhardtot, az utolsó aláírni nem akaró kiemelkedő berlini teológust is az egyháztanács elé idézték, hogy írja alá a kötelezvényt. Ő továbbra is megtagadta ezt, erre 1666. február 10-én elbocsátották állásából. A berlini polgárság és a berlini tanács, a brandenburgi karok és rendek több, a fejedelemnek írt levélben azonnal, nyomtatékosan kiálltak azért, hogy Gerhardtnek engedjék el az aláírást, és intézkedjenek újbóli beiktatásáról. Többször hangsúlyozták, hogy a közkedvelt prédikátor és lelkipásztor egész eddigi hivatali ideje alatt „egy lelket sem támadott meg, sem szóval, sem tettel”.

Az új kántor: Johann Georg Ebeling

Johann Georg Ebeling (1637–1676), Crüger utódja a Miklós-templom kántoraként biztosan nem véletlenül adta ki éppen ebben a helyzetben, 1666 február közepén az elbocsátott költő énekei összkiadásának első füzetét „Pauli Gerhardt Geistliche Andachten” címmel. 1667-ig apránként még kilenc ívrét füzet jelent meg 12–12 szöveggel és négyszólamú dallamokkal. A 120 tételből 110 új kompozíció, két hegedű- és basso continuo-szólammal házi használatra. Az egyes füzeteket ismert berlini személyeknek —férfiaknak és nőknek— ajánlották, akik bizonyára nem csupán a nyomdaköltségekből vették ki a részüket, hanem a költő-teológussal is szolidaritást vállaltak.

1667: Rövid megnyugvás és végleges szakítás

Ez mindent egybevetve 1667 januárjában ahhoz vezetett, hogy Gerhardt ismét hivatalba léphetett, mert bár —a fejedelem szemében— „a rendeletekben megfogalmazott véleményt nem jól értette”, de aláírás nélkül is az elvárásnak megfelelően viselkedett. A jogaiba visszahelyezett Gerhardt azonban nem helyeselte ezt a bagatellizálást. 1667 januárja végén többször kijelentette a választófejedelemnek, hogy „szegény lelkiismeretének megsértése nélkül nem tud eleget tenni” a rendeleteknek, mert számára egy hitvallás a téziseken és anti- téziseken kívül a visszautasítás lehetőségét is magában foglalja.

Mivel Paul Gerhardt a Miklós-templom lelkészi állásába visszavezető utolsó, neki épített aranyhídra nem akart és nem tudott rálépni, az uralkodó 1667. február 4-én megparancsolta a berlini tanácsnak, hogy töltsék be az üres állást. Tudta, hogy Gerhardt végleges elbocsátása mindenekelőtt külföldi bírálói malmára hajtja a vizet. Az államérdek mégsem tűrt további halasztást. Csak a városi kegyurak lebegtették a dolgot, arra számítva, hogy pártfogoltjuk megnyhül, és nem törték magukat, hogy utódot találjanak. Gerhardt továbbra is a parókián lakott, és 1668 augusztus közepéig megkapta a fizetését is. Aztán a választófejedelem elkezdett nyomást gyakorolni.

Gerhardt első felmentése, 1666. február 10. és végleges elbocsátása között két és fél év telt el. Úgy látszik, ebben az időben nem írt több éneket. Egyesek feltételezik, hogy a Jézus Sirák könyve 51. részén alapuló hálaének —nagy szorongattatásból való megmeneküléskor („Ich danke dir mit Freuden”)—, melyet Ebeling 1667-ben adott ki, ebben az életszakaszban keletkezett. Mindenesetre sem a szükségnek az ószövetségi mintából következő leírása, sem a csodálatos megmenekülésre való utalás nem illik Gerhardt berlini sorsához. A költő a személyes vonatkozásokat tekintve énekeiben feltűnően visszafogott. Négy gyermeke és felesége halála alkalmával egyetlenegyszer sem ragadott tollat. Szórványos, a felsőbbiséget érintő kritikái — mint „a nagy fejedelmek haragjáról” vagy a politikai hatalom korlátozottságáról— toposzok, és nincsenek vele közvetlen kapcsolatban.

Anna Maria, a feleség halála

Gerhardt költői vénájának teljes kimerülése felesége, Anna Maria 1668. március 5-én bekövetkezett halálával függ össze. A temetés, melyet Samuel Lorenz virágvasárnap a Miklós-templomban végzett, talán egyben Gerhardt búcsúja is volt templomától és gyülekezetétől. A 61 éves, állás nélküli özvegy ott állt egyedül öt és fél éves fiával, Paul Friedrichhel. Vajon ebben az örömtelen helyzetben erőt tudtak-e önteni belé a saját vigasztaló versei? Bár ezek a szavak bátorítást és reménységet közvetítenek az itteni keresztelményekhez, ám a tulajdonképpeni fordulat csak az életünk határán túl lép be.

Az utolsó állomás: Lübben (1668–1676)

Paul Gerhardt hátralevő nyolc évről kevés adat tanúskodik, de nem lehet nem észrevenni a lemondó, letargikus alaphangulatot. Kezdetben kétségtelenül minden erejét igénybe vette, hogy archidiakónusként ismét munkába álljon a lübbeni Szt. Miklós-(német városi) templomban. Egyrészt a szász hitvalló lutheranizmus területén némileg felszabadultnak érezte magát, másrészt felőrlötte az idegeit a kicsinyes vita új munkaadójával a parókia renoválásáról és bővítéséről, a külföldi sör beszerzéséről és a pestiseselek lelkigondozása alól való mentességről. Ezenfelül a mindennapok leküzdése feleség nélkül új nehézségeket okozott. Szerencsére Gerhardt megözvegyült sógornője, Sabina Fromm már Berlinben átvette mind a háztartás vezetését, mind az anyai szerepet Paul Friedrichhel kapcsolatban, és haláláig, 1674-ig segítőkész módon támogatta sógorát.

Elhúzódó kezdet Lübbenben (1668–1669)

Míg Gerhardt megbízólevelét már 1668 október végén kiállította a lübbeni polgármester és a tanács, a költözés és a szolgálatba lépés, a gyülekezet legnagyobb bánatára, 1669 június elejéig elhúzódott. Úgy tűnik, Gerhardt soha nem érkezett meg ide igazán, még ha rövidesen keresztapaságot is vállalt és kapcsolatban is állt a város és a vidék vezető személyiségeivel. Lübbeni bemutatkozó istentiszteletén, 1668. október 14-én epistolaként azt a szakaszt olvasták fel, amely a reformáció egyházi énekeinek kialakulásakor irányadó volt: „Szóljatok egymás közt zoltárokbán, dicséretekben és lelki énekekben” (Ef 5,19). Nem tudjuk, hogy prédikációban vagy gyülekezeti énekekben hivatkozott-e erre. Egyáltalán, a lübbeni időből csak a luckauai körorvos, *Samuel Sturm* „Lob- und Trauerreden” című gyűjteményébe írt háromstrófás ajánlóköltemény maradt ránk 1675-ből. De mivel itt egy ember dicséretéről van szó, Gerhardt méltatása visszafogott marad. Mert az ő dolga elsődlegesen mégiscsak az istendicséret volt és maradt.

Az utolsó évek és a „végrendelet”

Sógornője és gräfenhainicheni nővére halála után Gerhardt egészségi állapota is megromlott. Az ünnepnapok előtti szerdai prédikációk és mindenekelőtt a város határán lévő vend temetőben tartandó temetések kezdtek nehezére esni. Egyre inkább befelé figyelt. Csak kiskorú fiáért érzett aggodalma foglalkoztatta. Valószínűleg nem sokkal 69. születésnapja után, 1676 márciusában fogalmazta meg végrendeletét. Ebben köszönetet mond Istennek minden testi és lelki jóért, és boldog távozást kér, amely után az utolsó ítélet kedves napján örülhet a Fel-támadottal és a saját hozzátartozóival való találkozásnak.

Gerhardt a végrendelet második részében fia örökségéről ír. Ez nem annyira az anyagi javakat jelentette — bár a könyvtár, amely az 1716-os berlini elárverezéskor 1150 címből állt, említésre méltó —, sokkal inkább „becsületes nevet”,

egy sor kipróbált és megszenvedett élet- és hitbéli alapelvvel együtt. Mielőtt egyenként felsorolná őket, az apa felfedi fiának, hogy rögtön születése után fogadalommal ígérte őt Istennek, „szent ígéje szolgáljaul és hirdetőjéül”. Bár neki magának „csak kevés jó napot” hozott ez a foglalkozás, „a belső szívbeli öröm és a lélek derűje kárpótolta” nem egy „külső szomorúság” esetén. Tanulmányaival kapcsolatban lelkére köti, hogy „tisztá iskolát és hamisítatlan egyetemet” válasszon, és kifejezetten óvja őt a „szinkretistáktól”. A mindennapi életet illetően azt ajánlja, hogy egyedül Isten akarata és parancsa legyen a zsinórmérték. Kiváltképp ne tegyen semmi olyat, ami nem megengedett, abban a reményben, hogy nem derül ki. A hivatáson túl indulatait tartsa korában, és mielőtt reagál, mondja el a Tízparancsolatot és a Credót. Később, mikor élettársat választ magának, ne tegye ezt Isten és a hozzá közelállók tanácsa nélkül. Jót tenni anélkül, hogy köszönetre vagy viszonzásra várnánk, megfelel annak a meg nem szolgált ajándéknak, hogy Isten emberré lett. Ezért helytelen a fősვნყség és „a földi javakkal való visszaélés”. A végrendelet a következő összefoglaló ajánlással zárul: „imádkozz szorgalmasan, tanulj valami tisztességeset, élj békességben, szolgálj becsületesen, és maradj meg állhatatosan hitedben és hitvallásodban, így ha egyszer meghalsz, szívesen, vidáman és boldogan válsz meg ettől a világtól. Amen.”

1676: a költő halála

Ez az utolsó pillanat hamarosan beteljesült a végrendelező életében. Gerhardt 1676. május 27-én halt meg — egy későbbi beszámoló szerint saját énekversével vigasztalódva: „Kann uns doch kein Tod nicht töten, / Sondern reiřt / Unsern Geist / Aus viel tausend Nöten; / Schleuřt das Tor der bittern Leiden / Und macht Bahn, / Da man kann / Gehn zur Himmelsfreuden”.²

Sírja feltehetően a lübbeni Miklós-templom oltára közelében van. Nem hangzott el temetési igehirdetés. Az áldott költő-teológus nesztelenül távozott ebből a világból. Énekei viszont annál hangosabban zendülnek fel újra meg újra.

Ford. Ecsedi Zsuzsanna

² Nem mindenben megfelelő magyar fordítása Túrmezei Erzsébet nyomán (EÉ 341,4): „A haláltól én nem félek, / Mert habár / Sírba zár, / Szebb hazát remélek; / Ott a szenvedésnek vége, / Meggyógyít, / Ajtót nyit / Örök üdvösségre.”

Paulus Emser